

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES INSTITUTE

№4/2023

Жылына 4 рет шығады
2001ж.шығабастаған

Выходит 4 раза в год
Начали издаваться с 2001г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде

қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 27.12.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 27.12.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 27.12.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

БАКИРОВА Ш.А., БАЙМЫШ Л.Қ.	Қазақ тіліндегі тәуелдік жалғауының көнеленуі мен түбірге кірігу мәселесі.....	7
BEKENOVA G.SH. AKHMETOVA G.S.	Lexical and semantic characteristics of place and water names of the Abaydistrict.....	20
ЕРМЕКБАЕВА М.А.,	«Қасқыр» зоониміне байланысты мақал-мәтелдердің семантикасы (қазақ және түрік тілдері негізінде).....	31
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р., КОКИШЕВА Н.М.	«Заң» сөзінің негізінде жасалған сөзжасамдық ұяның көлемдік сипаты	47
KARAGULOVA B.S., MUKHTAROVA S.S.	Types of lexical and grammatical transformations in literary translation.....	62
КЕМЕЛБЕКОВА Е.А.	Linguistic features of borrowed terms of applied geometry and their semantic modification in kazakh language.....	75
КЕНЖАЛИН Қ.К., ДАНИЯР Ә.А.	«Бабырнамадағы» жай сөйлемдер мен төл сөздердің қолданысы.....	88
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ҚҰЛМАНОВ С.	Қазақ терминжасамы: дәстүрлі үдерістер және қазіргі даму бағыты.....	107
ОМАРБЕКОВА Г.Ә.	Мұхтар Әуезовтің эпистолярлық стилінде антропонимдік вокативтердің қолданысы.....	130
УРАЗАЕВА К.Б., ИДРИСОВА Э., АЗКЕНОВА Ж.	Риторический идеал и риторическая идентичность. Приемы создания картины мира в поэзии жырау.....	144
ХАСАНГАЛИЕВА Б.К., ИСАКОВА С.С., ӘЛІМБЕК Г.Р.	Когнитивтік терминтанымның негізгі ұстанымдары.....	162

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЛЬЖАНОВА А.Ы., БАЛМАГАМБЕТОВА Ж.Т.	Проблемы адаптации казахской художественной прозы (на примере прямого и опосредованного переводов романа А. Нурпеисова «Соңғы парыз»).....	177
КАРБОЗОВ Е.К., МАМЕЖАНОВА Ә.Е.	1960-80 жылдардағы қазақ поэзиясындағы ұлттық дүниетаным және салт-дәстүр.....	190
МАТАЕВА А.К.	Қазіргі қазақ әдеби сынындағы ізденістер.....	207
МАУЛЕТ А., ҚОБЛАҢДИН Қ.И.	Ақмола қазақтары фольклорлық мұрасының эстетикалық мәні.....	220

НУРЛАНОВА А.Н., СЕЙПУТАНОВА А.К., ЖӘМСАП А.Т.	Ш.Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясы.....	238
НҰРБАНОВА А.Қ., БАРАТОВА М.Н.	Жалпы адамзаттық рухани құндылықтар теориясы.....	248
ОЛЖАБАЕВ Б.К., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., СӨЙЛЕМЕЗ О.	Түркі халықтары фольклорында туған жерді кие тұту мотивтері.....	266

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BUKAYEVA A.A., BIRAY N.	The effect of implementing case study approach on students learning outcomes in teaching kazakh legal discourse.....	281
YERSULTANOVA G.T., KENZHEKANOVA K.K., TUSSUPBEKOVA M.ZH.	Teaching english grammar using internet resources.....	294

XFTAP 17.82.10

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.16>

*А.Н. НУРЛАНОВА¹

А.К. СЕЙПУТАНОВА²

А.Т. ЖӘМСАП³

Қазақстан-Американдық еркін университеті^{1, 3}

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті²

(e-mail: anur_81@mail.ru¹, aiimgul@bk.ru², akerke_t_99@mail.ru³)

Ш. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «АР-ҰЖДАН» КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдатпа. Адамды басқа тіршілік атаулыдан бөліп тұратын ол – адамгершілік қасиеттер. Соның ішінде ең бастапқы орында ар-ұждан, намыс тұрады десек қателескеніміз емес. Данышпан ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы да ар мәселесін поэзиясында қозғап, оның негізгі мәні мен сәнін көрсетеді. Арлы және арсыз адамға тән қасиеттерді санамалап қана қоймай, оқырман қауымды ойландырып тастайды. Яғни, Шәкәрім ақын өлеңдеріндегі ар-ұят мәселесі жайлы сөз қозғай отырып, автор әр адамды өзіндік қорытынды жасай білуге баулиды. Мақалада Шәкәрім еңбектеріндегі ар-ұждан және оның басқа да елеулі тұлғалардың туындыларынан ерекшелігі айқындалады. Ардың жер бетіндегі күйлері сараланады, олардың түрлері топтастырылады. Арсыздықтың пайда болу себептері анықталады. Арсыздыққа жетелейтін негізгі күштер жайлы сөз қозғалады. Ақын поэзиясының мәні егжей-тегжейлі талданып, бүгінгі күнмен байланыстырыла жіктеледі. Шәкәрімнің гуманистік өлеңдерінің негізінде «Өмірде ардан жұрдай адам бола ма?» деген сұраққа жауап беріледі. Ақын шығармашылығының арқасында ардың адам өміріндегі таптырмас байлық екені расталады. Мақалада автордың тек туындыларындағы ғана емес, бойындағы арлылығы және даналығы Толстой мен Шәкәрімнің рухани үндестігі мысалында қарастырылады.

Түйін сөздер: ар-ұждан, Ш.Құдайбердіұлы поэзиясы, ар, философия, философиялық поэзия, сана.

Кіріспе. Жалпы қазақтың философиясы метафоралық ойлау жүйесіне құрылған. Яғни, ол ақты ақ, қараны қара деп бере салмайды. Айтылар ой тек тұспалмен, астармен жеткізіледі. Шәкәрім ақынның да шығармашылығы сол сарынды. Сондықтан да оны оқырман бірден түсіне қоймайды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы сан алуан. Ол поэзияның шағын жанрымен қоса эпикалық жанрда да, прозада да қалам тербеген, орыс, батыс қаламгерлерінің шығармаларын қазақшалаңдырумен айналысқан. Туындыларының тақырыбынан-ақ ақын сол кездегі бұқара халыққа

қанағаттанбағанын, жұрттың білім-ғылымнан қарағанда мал-мүлікті бірінші орынға қоятындығын, оның жолында түрлі қияметке баратындардың залымдығын, жалған, көңілге қонымсыз ұлттық стереотиптердің тигізер зиянын, ескінің айуандық іс-әрекеттерін жақтамағанын бірден аңғаруға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жүйелеу, салыстыру, баяндау, талдау әдістері пайдаланылды. Ақынның ар туралы өлеңдері белгілі бір жүйесін тапты, жеткізілмек ой баяндалып, бүгінгі мен өткен күндегі адами болмыс пен ақынның тұжырымдары салыстырылды, жалпы философиялық-психологиялық бағытта жазылған өлеңдері талданды.

Талқылау мен бақылау. Ш. Құдайбердіұлы тек гуманист ақын, жазушы ғана емес, сонымен қатар ұлы философ. Оған дәлел дене мен жан, дүниенің негізі (от, су, топырақ, ауа), бөлінбейтін түп негіз атом, спиритизм, метафизика, жан мен рух жайлы ғалымдардың жаңалықтарымен қанықтырып, өз ойы мен тұжырымын жасақтаған «Үш анық» трактаты. Бұл кітапты жазуға он шақты жыл кетеді. Жыл сайын автор өзіне таңсық ғалымдармен және олардың еңбектерімен танысып, ой-сезімдеріне айғақты зерттеулер іздеп, аяғында өзіндік тұжырымдамасын қалыптастырып шығады. Сондықтан да Шәкәрім өлеңдерінің енді бір шоғыры философиялық ой-толғамдарға толы, адам және оның болмысы, ар-ұят, ақыл-санасы, құмарлық, ашу мен ынсап, дүние, иман мен жан, жастық пен кәрілік туралы. Ғылым жолына кеш түскен қыр қазағы Пифагор, Эпикур, Ньютон, Линней сияқты білімділердің тәжірибелері мен ғылымға енгізген жаңалықтарынан хабардар болған. «Екі өмірге де керекті іс – ұждан» деп бастайды автор сөзін. Оның ұйғарымынша, ұждан тек ар-намыс қана емес, ол әрі қанағат, әрі әділет, әрі мейірім. Осы үш қасиет бірігіп барып ұжданды құрайды.

Дана ақын поэзиясында нағыз адамға тән қасиеттерді санамалап отырып жеткізеді. Олар: таза ақыл, ынсап, ғылым, әділет және ар-ұждан. Осы бесеуінің ішінде ең маңыздысы, адамшылықтың негізі ар болып табылады.

Ар-ұждан – адам бойындағы ең жақсы қасиет. Ақыл, әділет, ынсап, ғылым-білімнің негізі осы арда жатыр. Қазірде бұл сөздің мағынасы «намыс» ұғымымен тең. Бірақ ардың түбіріне тереңінен бойласақ, оның намыстан да жоғары адами моральдық сана-сезім екеніне көз жеткіземіз.

Ар мен ұжданның бойға, ойға тигізер әсері сөзбен суреттелмейтін күрделі рухани құбылыс. Бұл арқылы адамның бет-бейнесін, жан дүниесін, түр-түсін анық тануға болады. «Беті бүлк етпеді», «бетінен оты шықты» деген тұрақты сөз тіркестері осыған дәлел.

Дүниеде кез келген бір затқа қарама-қарсы екінші зат бар: ақ пен қара, жақсылық пен жамандық, қанағат пен тойымсыздық. Сол сияқты ар да таза және лай болуы мүмкін. Ал ардың тазалығы – адамның сәні, пенделіктің мәні.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өз өлеңдерінде «ар» ұғымымен қоса «арсыз» деген түсінікті де жиі қолданады. Оларды пайдалану арқылы екеуін өзара салыстырады. Ақын арды бәрінен де жоғары қояды.

АР	АРСЫЗ
«Ақылды сол – ынсап пен ар сақтайды».	«Айла, өтірік, арсыздық өнер емес».
«Жаны үшін адамшылық ар сатпайды».	«Арсыз, ғайбат, өтірік, ынсапсыздық».
«Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда?»	«Арсыз, арам, айланы тасталық».
«Рахым, Ұят, Ар қайда?»	«Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып».
«Рахым, Ұят, Арының Бетін топырақ жасырған».	«Айланы ақыл, арсыздық әдеп қой» деп.
«Сақтық, Ұят, Рахым, Ар, Ынсап деген кәріңде».	«Айла, арамдық, арсыздық, ынсапсыздық».
«Арың сатпа, терің сат, адалды ізде».	«Алдамшы, арсыз жындар бар, Ондайлар маған келмесін»
«Ар демек – адамшылық намыс деген Арың кемпес жағыңа қарыс деген»	

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген Абайдың сөзіне Шәкәрім де қосылады. Пенденің төрт аяқты хайуаннан айырмашылығы – оның адамшылығында. «Адам боп, хайуаннан болсаңшы ерек!» деп Ш.Құдайбердіұлы жұрттың бүгінгі қалпына ашына сөйлейді. Түбіне дейін жалмамай, жығылып, жылағанға көмек беру керектігі ақын қаламынан туған «Адамшылық» өлеңінің басты идеясы.

Адамның жартысынан көбі ар-ұжданға қарағанда мансап пен билікке, жалған құр атаққа құмар. Соған жету үшін алдындағы кедергілердің бәрін жайпап салуға шебер. Бұның кесірінен адамзат бірінің жеңісіне бірі қуануды, қолдау көрсетуді білмейді, не өздері қалағанына жетпейді. Бұл – пейілдің тарлығынан. Пендесінің ары мен жаны, ойы мен әрекеті таза, жүрегі ақ болса, жаратушы оның бар тілегін орындайды. Аққа құдай жақ. Алайда, осынау қарапайым ғана ережені адам түсінбей, көп күнәға батады. Дәл осы мәселені Ш.Құдайбердіұлы «Біреудің мінін кешірсең» өлеңінде көтереді:

Көңілі жұмсақ адамның
Күрмеуін тағдыр шешеді.
Рахымсыз, пейілі жаманның
Орны дайын деседі [1, 87б.].

Ар-ұжданның адам бойына қалай және қайдан қонатыны баршамызды қызықтыратын сұрақ екені белгілі. Оған жауап іздеу мақсатында, біз, біріншіден, арлы болу – тәрбиеден деп алайық. Әрқайсысымыз кішкентай кезімізде ата-анамыздан не көрсек, соны жасап өстік. Яғни, бала – әкешешесінің айнасы. Тіпті оның әңгімесіне қарап, отбасында қандай мәселелердің талқыланатынын аңғаруға болады. Балаға тәрбие беретін – ата-ана, олардың

айтқаны бүлдіршін үшін заң. Алма алма ағашынан алысқа түспейді деген сөздің растығына осылайша көз жеткізуге болады.

Екіншіден, арлы болу – қоғамнан дейік. Адам болғандықтан, біз үнемі өзгелермен тығыз қарым-қатынаста өмір сүреміз. Ар-ұждан да осы айналадағы адамдармен коммуникативтік іс-әрекет негізінде туады. Себебі адамға, оның мінезіне, психологиясына, тіпті сыртқы келбеті мен сымбатына оны қоршаған басқа адамдар тобы тікелей әсер етеді.

Үшіншіден, арлы болу – санадан. Бәрінен де дұрыс нұсқасы осы болса керек. Себебі адамды басқаратын оның санасы, ішкі түйсігі, өзіндік әлемі.

Мысалға әкесі мен екі ұлы бар бір отбасын алайық. Әкесі ішкілікке салынып, қолда барының бәрінен, денсаулығынан, бақытынан, дәулетінен айырылды. Енді осы екі ұлдың бірі әкесінен үлгі алып, соның жасағанын қайталауы мүмкін. Санасы бар екінші баласы әкесінің қателіктерін қайталамауға тырысып, жарқын келешекке ұмтылып, өмір бойы ащы судан жиреніп өтуі де мүмкін. Міне, бұл – сананың құдіреті. Осы турасынан қарағанда арлы болу – тәрбиеден деген тұжырымның жүз пайыз дұрыс еместігін түсінеміз.

Қоғам мен ұждан байланыстырылған екінші болжамға келсек, адам қандай болса, оның қоршаған ортасы да сондай. Ал егер пенде өзіндік сана деңгейінен жоғары адамдар тобына қосылып, оған ұқсай бастаса, бұл – жеңіс. Кері кетсе, бұдан өкінішті дүние жоқ. Бірақ санасы бар адам үнемі дұрыс жол тауып алуға шебер.

Шәкәрім гуманист ақын болғандықтан, ар-ұждан тақырыбынан еш алысқа кете алмаған. Ол үшін адамдықтың, ғылым-білімнің бастауы да осы арда. Оған Ш.Құдайбердіұлының төмендегі өлең жолдары дәлел:

Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес [1, 86б.].

Сонымен қатар, ақын білім беру саласында ар ілімі оқытылса деп арман етеді. Осыдан-ақ ойшылдың ұждан мәселесіне немқұрайлы қарамағанын байқауға болады.

Адамзат ниетінің, пейілінің күнделікті тарылып бара жатқаны өтірік емес. Мұның салдары ұжданның жойылуына әкелетіні өкініш тудыратын жағдай. Себебі ниеті қара, пейілі тар адам түрлі жамандыққа баруға дайын тұрады. Ол қулық-сұмдыққа жақын екі аяқтыда ұят жоқ деген сөз. Ал ұяты жоқтан арды іздеудің өзі ақылға сыймайды.

«... Терең ойға бойласам, Адам менен шошқа – бір» [1, 111б.],– деген ақын сөзінен бүгінгінің шындығына куә боламыз. Ал оқырманның «неге?» деген сұрағына Шәкәрім «Екеуі де боқ жейді» [1, 111б.] деп жауап береді. Расымен де, адамзат үшін жер бетінде малдан артық дүние жоқ сияқты. Соны табу үшін тау қопаруға даяр пенденің көбі ар-ұятты шетке ысырып, арам ойларын жүзеге асыруда. Иә, біздің өмірімізде ақшаның рөлі зор. Оны жоққа шығаруға

болмайды. Бірақ ол адамдықтан бас тартып, айуаннан төмен халге түсіп кетуге лайық ләззат емес. Ащы да болса бұл шындық ақынның «Зұлымдық қылып елді жеп» өлеңінде жырланады. Оңай олжаға әдбен үйреніп алған жемқорлар мен ұрлықшылар адал еңбек қылмайды. Дайын асқа тік қасық болып, тіпті құдайға пара беруге [1, 142б.] арланбайды. Ең ауыры: адам осы кезде параға берген лағы мен қотыр тайынан емес, ары мен иманынан айырылады. Ал осындайларға Ш.Құдайбердіұлы: «Ынсап, рахым, ар-ұят табылмаса, Өлген артық дүниені былғағаннан!» [1, 159б.], –деп негізгі ойын дөп басып айтады.

Себебі құдайдың адамды жаратудағы мақсұты мүлдем басқа. Ол адамзат сұм, залым, арамза, парақор, дүниеқоңыз, даңғой болып, ластанған ақыл-ойы мен ғылым-білімінің көмегімен ғаламның түбіне жетсін деп мақсат қоймады. Керісінше адамзат мейірім, әділет, ынсаппен әлемге тазалық сыйлап, оны нұрландыруы керек. Ал мейірім, ынсап пен ар қосылып ұжданды құрайтындығы Шәкәрімнің «Үш анығында» жазылған. «Ұждан – екі өмірдің азығы» [2, 90б.].

Нәтижелер. Бұған дейін өмір сүрген әр елден, әр жерден шыққан білімділер адамзаттың ойын түпкілікті өзгертуге тырысты, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны ажыратуды үйреткісі келді. Алайда, өмірде ең қиыны – көпке қарсы келу.

Абайдың отыз жетінші қара сөзінде де айтылғандай, Сократқа у берген, Жанна Даркті өртеп, Ғайсаны дарға асқан да осы – көпшілік. Яғни, көпте ақыл жоқ [3, 70б.]. Сондықтан егер адам әлемді өзгерткісі келсе, өзінен бастауы қажет. Тек таза адам ғана өзгелерден тазалықты талап ете алады. Егер адам өмірден еш өкінбей өткісі келсе, өкінбестей іс жасауы керек:

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,
Ол айла – қиянатсыз ой тазасы.
Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,
Таза жүрек, тату дос – сол шарасы [1, 268б.].

Ұжданды құрайтын осы қасиеттерді, адами құндылықтарды басшылыққа алып тұмыр кешкен адам өзіне лайықты, еш өкінішсіз өмір сүреді және арғы дүниеде істелмеген айуандық үшін жауап беруге де негіз болмайды.

Адамның арлы болуы – санадан деген тұжырым жасалды. Бала кезімізде бәріміз жақсымыз, әділеттіміз, көпті білуге құмармыз, бойымызда әрдайым күш-қуат тасып тұрады, дұшпан дегенді атымен білмейміз, айналадағының бәрі бізге дос секілді көрінетін. Уақыт өте келе бәрі өзгереді. Кемпірқосақ сияқты қызылды-жасылды түрлі түске боялған өмір сұрланып кеткен сияқты да болады. Осының салдарынан ба, бала кездегі құлшыныс, таусылмастай көрінетін энергия бітіп, адам жалқаулыққа салынады.

Еріншектен – салақтық,
Салақтықтан – надандық...
Бірінен-бірі туады,

Жоғалар сөйтіп адамдық [1, 101б.].

Шәкәрімнің айтуынша, адамдық қасиеттен айырылып қалу оп-оңай. Оған жалқаулана салу да жетіп жатыр. Мұның арты салақтыққа әкеп соғады. Ал кез келген істі келсін-келмесін өтірік жасай салудың салдарынан адам жаңаны меңгермейді. Содан надандық туады. Наданды адам деудің өзі қиын.

Міне, осылайша біз үшін түкке тұрмастай болып көрінетін жай ғана еріншектік адамды үлкен деградацияға ұшырататынын ұқтық. Сондықтан ар-ұжданды сақтау үшін де еңбектену қажет.

Бірақ осы сәтте бәрімізді «өмірде ардан жұрдай адам бола ма?» деген сұрақ мазалауы мүмкін. Бұған жауап – жоқ. Себебі әр адамның ішкі жан-дүниесі, айналаға деген көзқарасы әр түрлі болғандықтан, біз үзілді-кесілді тұжырым жасай алмаймыз. Ар – адамның өзіндік соты. Адам арлы болса да, мүлдем арсыз бола алмайды. Ол кей адамдарда өте жоғары деңгейде дамыса, кейбіреулерінің ары тепе-теңдікті сақтап тұрады, ал қалғандары өзіндік сотын тыңдауды қойғандар, ұжданды терең ұйқыға батырғандар. Ал оны оятуға әдбен болады. Себебі арды адам өз күшімен түншықтырады.

«Жағымсыз қылықтардың ішінде арға ең ауыр тиетіні не?» [4], – деп Шәкәрім орыс ойшылы Лев Толстойдан сұрағанда, ол: «... көпшілікке не қоғамға зиян келетін ақиқатты біле отырып, адам соны айтпаса; егер айтатын болса, біріншіден, дәулетіне, екіншіден, мансабына, үшіншіден, өз басына қатер төнетін болып, осы зардаптардан қорыққанның салдарынан аузына маржан салса, міне, осы адамның арына ең ауыр тиетін нәрсе» деп жауап берген екен. Бұл жауаптан шығатын қорытынды: дүниеде абсолютті тұрғыда арлы немесе арсыз адам жоқ. Себебі ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор Ғарифолла Есім өмірде ардың таза күйінде кездеспейтіндігін жазады. Ол ізгілік, жомарттық, парасаттық, мейірбандылық, әділдік, намыс, достық, ғашықтық, даналық т.б. сияқты түрлі формада болады. Сондықтан осы қасиеттердің барлығын жоққа шығарудың өзі абсурд.

Шәкәрім поэзиясында тек ардың не екенін айтып қана қоймай, жастарды ар-ұжданның жолында жүруге шақырады, ардың мәнін түсіндіріп, оны орынды қолданудың құпиясымен бөліседі. Адам жаратылысының бір қызығы – арланбайтын дүниеге арлануы. Оны Шәкәрімше айтсақ, өзімізге таңсық жаңа өнер, яки білімді үйренуге, меңгеруге ұялу. Бұл – орынсыз, тіпті қисынсыз арлану. Жастарды осы жағымсыз қылықтан аулақ болуға шақыра отырып, жалған айту, қанағатсыздық, алдап-арбаудан алшақ жүруге баулиды. Көзі ашық, көкірегі ояу әрбір жас «жақсы білім іздеуден жалықпауы керек» [5, 15б.]. Надандықпен қастасқан адам ар ілімімен достасады. Ары жоғары адам ғылым-білімнің дұрыс бағытын ұстанады. Ақын жастарға төмендегідей насихат айтады:

Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып,

Жас бойға жаман атақ тағынбалық!

Таза ойлап, татулық іс табалық!

Жау жоқта, тіпті жауды сағынбалық! [5, 15б.].

Ш.Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясын қорытындылайтын болсақ, ар – моральдық сана-сезімнің ең жоғарғы нүктесі. Жер бетінде ар таза күйінде кездеспейді. Ол түрлі адами қасиеттерге еніп, әр жерде әрқалай көрініс табады. Ар-ұжданның болуы, оның қалыптасып, белгілі бір дәрежеге дейін көтерілуі тәрбиеге және қоғамға байланысты болуы мүмкін. Бірақ оның негізгі қайнар көзі санада.

Қорытынды. Адамзат еңбек етпесе, табысынан қағылады. Сол сияқты адамның армен жұмысы болмаса, адамдықтан арылады.

Ар-ұжданды да жоғалтып алу оп-оңай. Ол үшін еріншек болу жеткілікті. Бірінен-бірі туатын жаман қасиет (еріншектік, салақтық, нағандық) адамның түбіне жетеді.

Шәкәрімнің ары – күллі адамдық қасиеттің, адамшылық іс-әрекеттің бастауы. Дүниедегі барлық игі істердің алды – ар. Тек ұждан мен ар ғана ойдың, жүректің, ақылдың, ғылымның тазалығына баули алады. Ар ілімінсіз меңгерілген білімнің ешкімге де, ештеңеге де пайдасы жоқ. Ал зияны орасан. Адамда адамгершілік ар болмаса, осы уақытқа дейін жеткен жетістіктің құны (ғылым-білімнің, техниканың қарыштап дамуы, ғылыми ашылулар т.с.с.) түкке де тұрмайды деген Шәкәрім сөзінің жаны бар.

Ар – адам бойындағы сөзбен айтып жеткізуге келмейтін ең күрделі құбылыстардың бірі, ең жоғары моральдық сезім түрі. Таза ақыл, әділет, ынсап пен ғылымның бастауы да осы ар-ұжданда. Ардың арқасында адамның жай ақылы таза ақылға ұласады. Арлы адам ынсаптың не екенін біледі, ұжданы мықты, намысты адам өтірік пен алаяқтықтан бойын аулақ ұстап, әділдікті ту етеді, таза арға ие адам алған білімін көпшілікпен бөлісіп, ғылымның пайдасын тек өзі ғана көрмей, бұқараның көзін ашады.

Арлы болу – санадан. Ардан айырылу оңай. Ол үшін бір сәт жалқау бола салу жеткілікті. Себебі адам оңай олжаға бейім. Еріншектіктің салдары салақтыққа әкеп соғатыны белгілі. Ары қарай ұласатын нағандық адамдыққа тұсау салады.

Нағыз адамның ары әр кейіпте лайықты деңгейде көрінеді.

Тән азабы уақытша болса, ар азабы мәңгілік.

Әдебиеттер

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321б.
- 2 Құдайбердіұлы Ш. Үзілмеген үміт. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 664б.
- 3 Құнанбайұлы А. Абай. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124б.
- 4 «Толстой мен Шәкәрім немесе ұлылар аңсаған хақ жолы» [Электронды дереккөз]. – URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2026>
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296б.

- 6 Нурланова А. “Еңлік-Кебек” сюжеті әдеби және тарихи контексте / А.Нурланова. – Өскемен: Қазақстан-Американдық еркін университеті, 2014. – 150б.
- 7 Әбдіғазиев Б. Шәкәрім шығармаларының дәстүрлік және көркемдік негіздері / Б.Әбдіғазиев. - Алматы: Санат, 2001. – 338б.
- 8 Құдайбердіұлы Ш. Өткінші ғұмыр. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 432б.
- 9 Құдайбердіұлы Ш. Жол табалық ақылмен. – Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2016. – 278б.
- 10 Шаңбай Т. Шәкәрімтану мәселелері. – Алматы: Раритет, 2007. – 448б.
- 11 Ыдырысбаева Г.У. Шәкәрім өлеңдеріндегі метафораларды танымдық тұрғыда талдау //Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2015. – № 3. – Б.376-381
- 12 Салқынбай А.Б. Шаһкәрім өлеңдеріндегі көркем сөзбен көріктелген әлемнің бірлігі мен тұтастығы.//Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2019. – № 3. – Б.22-27

А.Н. НУРЛАНОВА, А.Т. ЖАМСАП

Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск,
Казахстан

А.К. СЕЙПУТАНОВА

Восточно-Казахстанский университет имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск,
Казахстан

КАТЕГОРИЯ «СОВЕСТЬ» В ПОЭЗИИ Ш.КУДАЙБЕРДЫУЛЫ

Аннотация. Гениальный поэт, философ Шакарим Кудайбердыұлы затрагивает проблему совести в своей поэзии, отражая ее основную сущность. Он не только перечисляет качества, присущие совестливому и бесстыдному человеку, но и заставляет задуматься читателя. Говоря о нравственных проблемах в стихах, поэт призывает каждого читателя задуматься. В статье описываются труды Шакарима о совести и ее отличие от произведений других знаменитых личностей. Рассматриваются виды совести, сгруппированы их типы. Выявлены причины возникновения совести. Речь идет об основных причинах, ведущих к бесчестию. Подробно анализируется и классифицируется смысл стихотворений поэта соответствующие сегодняшнему дню. Благодаря творчеству поэта, мы видим подтверждение того, что совесть является незаменимым богатством в жизни человека. В статье рассматривается мудрость поэта не только в его произведениях, но и в его жизни (на примере духовной гармонии Толстого и Шакарима).

Ключевые слова: совесть, поэзия Ш.Кудайбердыұлы, честь, философия, философская поэзия, сознание.

A.N.NURLANOVA, A.T.ZHAMSAP

Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

A.K.SEYPUTANOVA

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE CATEGORY «CONSCIENCE» IN THE POETRY OF SH.KUDAIBERDIULY

Abstract. It is the moral qualities that distinguish a person from other human beings. In particular, we are not mistaken when we say that conscience and honor are in the most important place. The genius poet, philosopher Shakarim Kudaiberdiuly also expounds the problem of conscience in his poems, reflecting its main essence and meaning. It not only differentiates the qualities of a conscientious and unscrupulous person, but also makes the reader think. That is, talking about the problem of conscience in the poems of the poet Shakarim, the author teaches everyone to draw their own conclusions. The article reveals the conscience in the works of Shakarim and its difference from the works of other significant personalities. The states of consciousness in the world are differentiated, their types are grouped. The reasons for the appearance of quality without consciousness are determined. It talks about the main forces leading to quality without consciousness. The essence of the poet's poetry is analyzed in detail and classified in relation to the present day. Based on Shakarim's humanistic poems, "Is there a person without conscience in life?" the question is answered. Thanks to the poet's work, it is confirmed that conscience is an irreplaceable wealth in human life. The article examines the conscience and wisdom of the author not only in his works, but also on the example of the spiritual harmony of Tolstoy and Shakarim.

Keywords: conscience, poetry of Sh. Kudaiberdyuly, honor, philosophy, philosophical poetry consciousness.

References

1. Qūdaiberdiūly Ş. İmanym. – Almaty: Arys, 2000. – 321b.
2. Qūdaiberdiūly Ş. Üzılmegen ümit. – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 664b.
3. Qūnanbaiūly A. Abai. Qara sözderı. – Almaty: Öner, 2006. – 124b.
4. «Tolstoi men Şäkärım nemese üylar añsağan haq joly» [Elektrondy derekköz]. – URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2026>
5. Qūdaiberdiūly Ş. Qazaq ainasy. – Almaty: Atamūra, 2003. – 296b.
6. Nurlanova A. “Eñlik-Kebek” süjeti ädebi jäne tarihi kontekste / A.Nurlanova. – Öskemen: Qazaqstan-Amerikandyq erkin universiteti, 2014. – 150b.
7. Äbdıǵaziev B. Şäkärım şyǵarmalarynyñ дәstürlik jäne körkemdik negızderı / B.Äbdıǵaziev. - Almaty: Sanat, 2001. – 338b.

8. Qūdaiberdīūly Ş. Ötkinşi ğūmyr. – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 432b.
9. Qūdaiberdīūly Ş. Jol tabalyq aqylmen. – Almaty: RS; Halyqaralyq Abai kluby, 2016. – 278b.
10. Şañbai T. Şäkärımtanu mäseleleri. – Almaty: Raritet, 2007. – 448b.
11. Ydyrysbaeva G.U. Şäkärım öleñderindegi metaforalardy tanımdyq tūrġyda taldau.//Almaty: QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy, 2015. – № 3. – B.376-381
12. Salqynbai A.B. Şahkärım öleñderindegi körkem sözben köriktelgen älemnñ bırlıǵı men tūtastyġy.//Almaty: A.Baitürsynūly atyndaǵy Tıl bılımı instiitutynyñ «Tıltanym» jurnalı, 2019. – № 3. – B.22-27

Авторлар жайлы мәлімет:

Нурланова Асем Нурланқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Американдық еркін университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Нурланова Асем Нурланқызы – кандидат филологических наук, профессор, Казахстанско-Американского свободного университета, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Nurlanova Asem Nurlankyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor of the Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің доценті, Өскемен, Қазақстан.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – кандидат филологических наук, доцент Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Seiputanova Ayumgul Kamzanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Жәмсап Ақерке Талантқызы – Қазақстан-Американдық еркін университетінің магистранты.

Жамсап Акерке Талантқызы – магистрант Казахстанско-Американского свободного университета.

Zhamsap Akerke Talantkyzy – master's student of the Kazakh Language and Literature educational program of the Kazakh-American Free University.